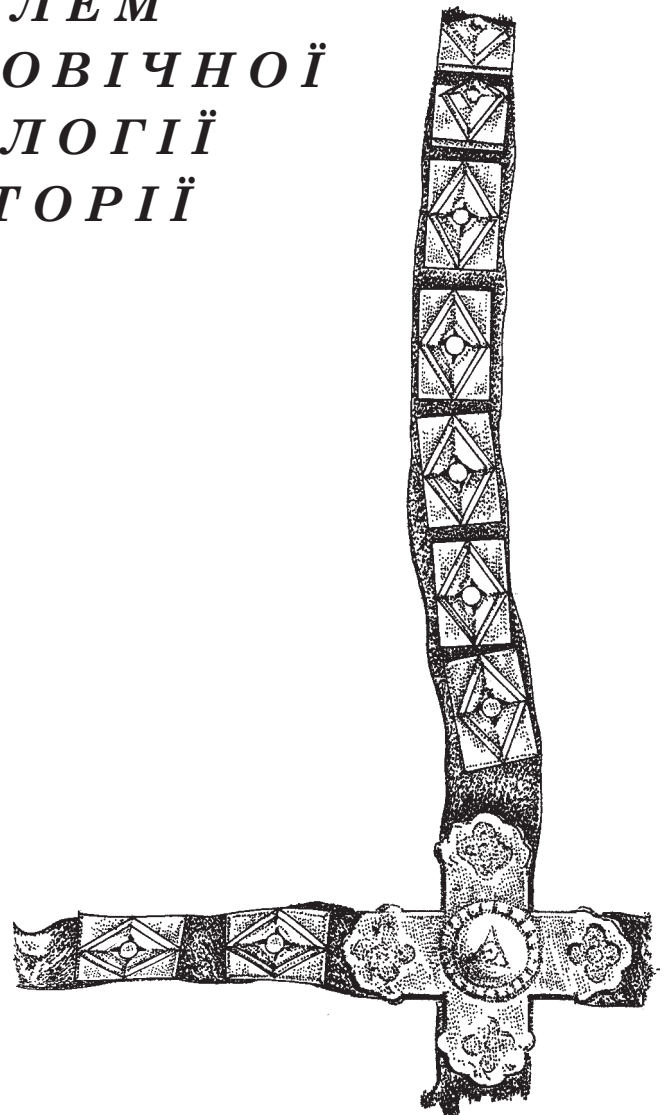

*ДОСЛІДЖЕННЯ
ПРОБЛЕМ
СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ
АРХЕОЛОГІЇ
ТА ІСТОРІЇ*

О. М. Веремейчик
(Чернігів)

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛІССЯ

У статті розглянуті основні результати та перспективи археологічних досліджень сільських поселень X—XIII ст. на теренах Чернігівського Полісся. Висвітлений потужний джерельний потенціал з сільських поселень, накопичений протягом XX—початку XXI ст.

Ключові слова: поселення, Чернігівське Полісся, ґрунти, ландшафти, господарство, житлові споруди, господарські споруди.

Вже понад 100 років наукова спільнота приділяє пильну увагу проблемі археологічного вивчення давньоруського села на теренах Чернігівщини. Вперше це коло питань було оприлюднене у планах археологічних робіт по підготовці XIV Всеросійського Археологічного з'їзду, який відбувся у Чернігові 1908 р. Найбільш повно на той час описав проблему вивчення селищ та перерахував дослідницькі завдання професор Д.Я. Самоквасов у «Плане археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV Археологического съезда» (Самоквасов 1906, с. 13—15), деякі пункти яких і досі залишаються актуальними. Д.Я. Самоквасов вважав доцільним вивчати князівські, боярські та монастирські села, очікуючи, що на них можуть бути багаті знахідки, подібні до тих, що виявлені на «Княжій Горі» поблизу с. Пекарі (Самоквасов 1906, с. 14). Тому він звернув окрему увагу на урочище «Княгиня», розташоване в дачах с. Козел (нині м. Коцюбинськ — О. В.) поблизу Чернігова, і поряд із збиранням свідочств про розташування селищ, дворич, монастирищ та церквищ, запропонував окремим пунктом дослідити поселення «Княгиня», де місцеві жителі виорювали різноманітні речі¹.

У листуванні по організації XIV Археологічного з'їзду збереглися пропозиції і В. Ляскоронь-

кого про необхідність дослідження південного порубіжжя Чернігово-Сіверської землі, в межах нижньої течії р. Десни та течій рр. Остра та Сейму (Дело Московского археологического общества 1905—1908, л. 57 об). Певним підсумком проголошених заходів були перші кроки у пошуках сільських поселень, і в результаті опубліковані поверхові данні про 7 поселень з території Чернігівського Полісся (Уварова 1906, с. 87, 91—92).

З кінця XIX — початку XX ст. збереглися відомості і про поховальні пам'ятки, бо курганні могильники мали наземні ознаки, тому легко розпізнавалися навіть не спеціалістами (Уварова 1906, с. 73—93). Ця інформація, зафіксована у матеріалах XIV Археологічного з'їзду, нині безцінна, адже курганні могильники протягом XX ст. суттєво постраждали в результаті господарської діяльності, деякі знищені повністю, а ті, що вціліли, збереглися частково.

Вивчення сільських пам'яток, від мозаїчного обстеження окремих територій у середньому та нижньому Подесенні працівниками музеїв (Виноградський 1928; Попко 1947; 1971) до спеціальних робіт науковцями ІА АН УРСР — у басейні р. Стрижень (Бліфельд 1955), ПМК АН СРСР — в с. Шестовиця (Станкевич 1962, с. 14—15) та в середній і нижній течії р. Десни та вздовж р. Снов (Ляпушкін 1952, с. 285—300; 1961, с. 4—5, 17—22), ІА АН СРСР — в окрузі Любеча та Чернігова (Рыбаков 1958/25, с. 52—75; 1959/206, с. 86—93), відбувалося протягом 20—60-х рр. XX ст. Підсумком попереднього періоду вивчення археологічних пам'яток було видання археологічної карти, до якої увійшли дані вже про 24 сільських поселення давньоруського часу на Чернігівщині (Древности железного века... 1962, с. 32, 34—35).

Процес накопичення інформації про археологічні пам'ятки Чернігівщини тривав протя-

1. Локалізоване автором (Веремейчик 1984/109, с. 4).

гом 60—70 рр. XX ст. У першу чергу, це відбувалося завдяки зусиллям науковців академічних установ, які займалися пошуками пам'яток різних епох, і водночас виявляли давньоруські поселення. Так, завдяки експедиціям ІА АН УРСР (Є.В. Максимов, Д.Я. Телегін, Р.В. Терпиловський), ІА АН СРСР (А.М. Обломський, Е.О. Симонович, С.С. Ширинський), ЛОІА АН СРСР (Є.О. Горюнов, П.М. Третьяков) були введені в науковий обіг декілька десятків давньоруських сільських поселень.

Але суттєві зрушення у цьому напрямку відбулися наприкінці 70—90-х рр. минулого століття, коли до роботи підключилися місцеві краєзнавці та археологи, які обстежили найближчі округи Чернігова, Любеча, Седнева, басейни середньої та нижньої течій Десни, басейни рр. Білоус, Стрижень, Снов (О.М. Веремейчик, Г.В. Жаров, Т.Н. Жарова, Г.О. Кузнецов, А.О. Мултанен, А.Г. Пильник, В.В. Простаїнова, Ю.М. Ситий, О.В. Шекуна) (Веремейчик 2008а, с. 83).

Певним результатом цих досліджень була публікація археологічних карт пам'яток давньоруського часу на теренах Чернігівського Полісся — межиріччя Дніпра та нижньої течії Десни (Шекуна, Веремейчик 1988; Веремейчик 1998); правого берега р. Снов (Жаров 1993; Пильник 1990); правого берега середньої течії р. Десни (Шекуна 1990), лівого берега середньої та нижньої течії р. Десни, де Поліська зона межує з лісостеповою, у рамках літописного Задесення (Ситий 1998).

Своєрідним підсумком попередніх робіт по вивченню сільських поселень Чернігівського Полісся було зведення результатів дослідження селищ у колективній монографії по південно-руському селу, де на карту, площею приблизно 16 000 км², нанесено 64 укріплені населені пункти (літописні міста та городища, без поділу на внутрішньоструктурні комплекси), у тому числі такі міста, як Чернігів, Любеч, Сновск; 456 сільських поселень; 124 курганні могильники (без поділу на групи) (загальна кількість 644 пам'ятки кінця IX—XIII ст.) (Веремейчик 2003, с. 26—47). На досліджуваній території відомі й нечисленні ґрунтові могильники. Але вони знаходяться на території міст або поселень, тому в якості окремої одиниці у даному випадку вони не враховувалися.

Слід підкреслити, що, окрім зони Чернігівського Полісся, територія сучасної Чернігівської області включає Новгород-Сіверське Полісся та південну, Лісостепову зону. В цих регіонах також відомі сільські поселення давньоруського часу. Але стан джерел набагато гірший, ніж на теренах Чернігівського Полісся. На цих територіях культурні нашарування давньоруського часу входять до складу багат шарових пам'яток, і тому важко визначити розміри саме давньоруського поселення. Підсумовуючи вище сказане слід зазначити, що на території сучасної Чернігівської області вдалося зібрати відомості різного рівня повноти про 530 сільських поселень давньоруського часу. Їх кількість постійно збільшується в результаті

проведення археологічних експертиз землевідводів у різних регіонах області. Але ці матеріали поки що не введені до наукового обігу, тому і не враховуються у запропонованому огляді.

Не дивлячись на пильну увагу дослідників до території Чернігівського Полісся протягом XX ст., вона обстежена вкрай нерівномірно. Поряд з добре обстеженими ділянками є регіони, де плано-мірні дослідження з метою виявлення археологічних пам'яток майже не проводились. Деякі поселення неможливо локалізувати за згадками у літературі (відсутні точні прив'язки на місцевості), відомі селища з неповною інформацією (відсутні свідчення про площу розповсюдження культурного шару та датування пам'ятки тощо).

Окрім обстеження території та виявлення пам'яток, починаючи з середини 70-х рр., і надзвичайно активно у середині 80-х — середині 90-х рр. XX ст., велись також археологічні дослідження селищ, спочатку зусиллями членів Чернігівської археологічної секції при Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури під керівництвом О.В. Шекуна, згодом — співробітників археологічного відділу Чернігівського історичного музею та Чернігівського обласного археологічного центру.

У перші ж роки археологічних досліджень на поселенні Ліскове, розташованому у верхів'ях р. Білоус, на водному шляху Чернігів — Любеч, стало зрозуміло, що уявлення про давньоруське сільське поселення у загальноприйнятому на той час розумінні, не відповідає дійсності. Щорічні дослідження на поселенні і накопичення артефактів за рахунок неодноразового обстеження окремих поселень в окрузі Чернігова та розкопки на інших поселеннях, хоча не таких масштабних, як на Лісковому, суттєво скоригували уявлення про сільське поселення. Дослідження показали його як складний організм із соціально строкатим населенням, насичений значною мірою престижними предметами, виготовленими не тільки у містах Давньої Русі, а й часто завезеними з інших країн. Водночас виявилось, що серед поселень не існує й однорідності: вони різняться як за зовнішніми ознаками, важливими серед яких є, в першу чергу, територія розповсюдження культурного шару та його потужність, так і за насиченістю і різноманітністю артефактів тощо.

З 1987 р. у роботу по дослідженню сільських поселень на території Чернігівського Полісся активно включилися співробітники середньовічного відділу ІА НАНУ під керівництвом О.П. Моці. Вивчення сільських поселень давньоруського часу на матеріалах Південної Русі було визначено як окремий пріоритетний напрямок дослідження середньовічного відділу. Для його виконання, окрім співробітників Інституту археології, були залучені науковці з різних установ і міст України. Протягом 1987—1997 рр. спільна експедиція середньовічного відділу ІА НАНУ та Чернігівського державного педінституту ім. Т.Г. Шевченка розгорнула роботи на комп-

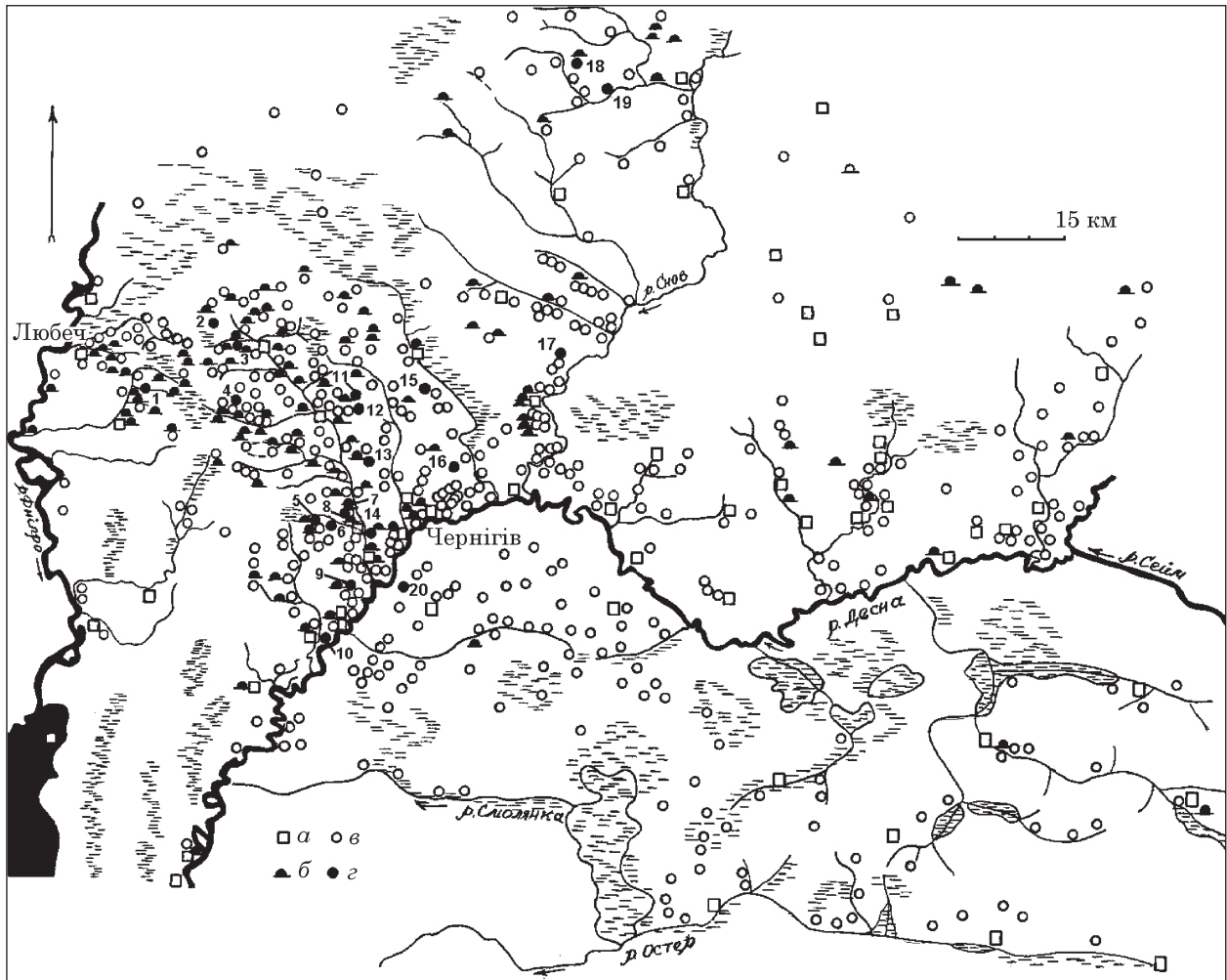

Рис. 1. Пам'ятки Х—XIII ст. Чернігівського Полісся. *a* — городище; *b* — курний могильник; *v* — поселення; *z* — досліджене поселення: 1 — Клонів (досліджено 1300 м²); 2 — Козарки (764); 3 — Ліскове (13825); 4 — Кезі-3 (500); 5 — Льговка (200); 6 — Вереміїв Рів (120); 7 — Криниця (4000); 8 — Сомов Хвіст (80); 9 — Рів-2 (1100); 10 — Заплава (170); 11 — Шумлай (2160); 12 — Юрківщина (760); 13 — Деснянка (1240); 14 — Гора (100); 15 — Петрушин, Селище; 16 — Овраменків Круг (2200); 17 — Рудка (1020); 18 — Автуничі (25000); 19 — Даньки-1 (192); 20 — Анисів, Селище (134)

лексі пам'яток поблизу с. Автуничі. Підсумкам перших років дослідження на поселенні був присвячений польовий семінар «Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі», який відбувся у серпні 1992 р. У доповідях приділялася увага не тільки різноманітним питанням вивчення поселення Автуничі, але й іншим важливим проблемам середньовічного села. Подальша плідна співпраця дозволила акумулювати зусилля для дослідження сільських пам'яток, публікацій матеріалів та створення узагальнюючих досліджень (Південноруське село... 1977; Село Київської Русі... 2003; Петрашенко 2005; Шекун, Веремейчик 1999). А робота в рамках однієї наукової програми надала можливість вдало поєднати результати всіх досліджень, що неодноразово підкреслювалося у літературі (Макаров 2008, с. 5).

Західна частина Чернігівського Полісся (басейни рр. Білоус та Стрижень) відрізняється кращим станом обстеження території та більшою кількістю досліджених пам'яток (18 поселень), серед яких поселення Ліскове, розташоване у

верхів'ях р. Білоус, розкопана площа якого протягом 1977—1992 рр. становить близько 14000 м² (Шекун, Веремейчик 1999). Окрім цього, ще на ряді пам'яток досліджені значні ділянки: Деснянка (Шекун 1985), Клонів (Шекун 1987/47), Криниця (Шекун, Сита 1993), Козарки (Веремейчик 1990), Овраменків Круг (Веремейчик 1987), Рів-2 (Шекун 2006), Шумлай (Веремейчик 1993), Шестовиця Заплава (Веремейчик 2007) (рис. 1).

У північно-східній частині Чернігівського Полісся, на поселенні Автуничі досліджена площа складає понад 26 000 м² (Моця, Орлов, Коваленко і др. 1997). Окрім цих масштабних досліджень, у регіоні частково розкопані поселення Рудка (Зелені Рви-2) (Веремейчик і др. 1988, с. 264—265), та поселення Даньки (Васюта 2006). Східна та південна частини Чернігівського Полісся значно поступаються попереднім регіонам як за рівнем обстеження території, так і за рівнем археологічного вивчення поселень.

Таким чином, з початку ХХ ст. і до теперішнього часу сільські пам'ятки Чернігівщини

Таблиця 1. Дослідження відкритих поселень Чернігівського Полісся.

Назва поселення	Площа, га	Досліджена площа, м ²	Комплекси		
			Житла	Господарські споруди	Ями
Автуничі	5	26000	13 (?)	понад 400	понад 220
Анісів Селище	3	134	3	—	1
Вереміїв Рів	7	40	—	7	8
Гора	8	80	1	6	1
Даньки	5	284	8	8	
Деснянка	6	1240	2	13	11
Заплава	1	190	1	2	—
Кезі-3	1	500	—	6	9
Клонов	5	1 300	1	18	27
Козарки	4	764	—	22	10
Криниця	3	4000	3	14	34
Ліскове	5	13825	19	171	272
Льговка	11	500	—	4	9
Овраменків Круг	4,8	2200	7	13	7
Петрушин Селище	2	25	1	—	5
Рів-2	2	1 400	6	8	4
Рудка	5	1 020	2	11	5
Сомів Хвіст	5	80	—	2	6
Шумлай	15	2 160	8	5	72
Юрківщина	10	750	—	4	9
Всього:			75	понад 714	понад 710

викликають постійний інтерес науковців. З часом змінилися дослідницькі завдання, постали нові проблеми, але і досі важливими залишаються два напрямки у вивченні поселень — виявлення та картографування нових пам'яток і дослідження поселень. Незважаючи на високий рівень археологічного вивчення сільських пам'яток X—XIII ст. Чернігівщини, публікація та введення до наукового обігу матеріалів розкопок залишаються незадовільними. Повністю видані лише матеріали досліджень одного з найбільш розкопаних поселень — Ліскове (Шекун, Веремейчик 1999). Матеріали інших опубліковано фрагментарно.

В цілому, у регіоні накопичена потужна джерельна база, яка характеризує різні аспекти матеріальної та духовної культур сільського населення і дає можливість вирішувати різноманітні питання, пов'язані як з зовнішнім виглядом поселень, садиб, жител, господарських та ремісничих споруд, господарською, ремісничою та промисловою діяльністю населення, так і його етнічним та соціальним складом.

Сумарна кількість досліджених на сьогодні житлових та господарських споруд і ям різного призначення з території Чернігівського Полісся наведена у таблиці 1, де враховані лише археологічні комплекси, виявлені на відкритих поселеннях. Матеріали з домобудівництва у регіоні суттєво доповнюють результати досліджень давньоруських міст та укріплених населених пунктів, особливо на території таких пам'яток, як Чернігів, Шестовиця, Любеч, Седнів тощо.

Виявлені на селищах 75 житлових споруд хронологічно охоплюють період з кінця IX — початку X ст. і до XIV ст. і представлені спорудами різноманітної конструкції та різних розмірів. Зафіксовані типові для Південної Русі напівземлянки зі стовповою та зрубною конструкціями стін, наземні житла, житла на підклітах, батокамерні; споруди, які поєднували функції житла та ремісничої майстерні. Різноманітні аспекти житлобудівництва на сільських поселеннях висвітлені в низці публікацій (Веремейчик, Готун 1996а; Коваленко, Моця 1997), господарські споруди та ями різного призначення також були об'єктом вивчення (Веремейчик, Готун 1995; Веремейчик, Готун 1996б; Готун 1993; Готун 2002). Надзвичайно важливим можна вважати виявлення елементів садибного планування на ряді поселень (Автуничі, Ліскове, Криниця, Рів-2). Типові та специфічні риси забудови кожного давнього населеного пункту надали можливість дослідити як зальні тенденції розвитку домобудівництва у давньоруський час на теренах Полісся, так і особливі архітектурні деталі, притаманні окремому поселенню у короткий проміжок часу.

Різні аспекти господарської діяльності окремих селищ і певні узальнення на матеріалах сільських поселень Чернігівського Полісся знайшли відображення у низці публікацій. Виявлення гончарних горнів на поселенні Автуничі викликало ряд досліджень, спрямованих не тільки на всебічне вивчення етапів гончарної справи та асортименту керамічної продукції автуницьких гончарів (Готун, Шевцова 2004; Коваленко, Моця 1997; Шевцова 1992), але і еколого-господарських аспектів селища (Моця, Томашевський 1997). Останній напрямок можна вважати надзвичайно перспективним для подальшого вивчення сільських поселень, оскільки в ньому органічно поєднується дослідження природних компонентів ресурсної зони поселення, характеризується використанням оточуючого середовища та антропогенний вплив на нього. Дослідження ковальського ремесла на матеріалах окремих поселень у регіоні (Автуничі, Ліскове, Очеретяна Гора) продемонстрували певні відмінності виробів сільських ремісників від міських (Вознесенська 2003, с. 103—104).

Слід підкреслити, що до теперішнього часу не існує спеціальних робіт з аналізу економіки регіону, долі в ній сільських поселень, співвідношення різних галузей господарства в окремі хронологічні періоди. Освоєння придатних для землеробства ґрунтів, на перший погляд може

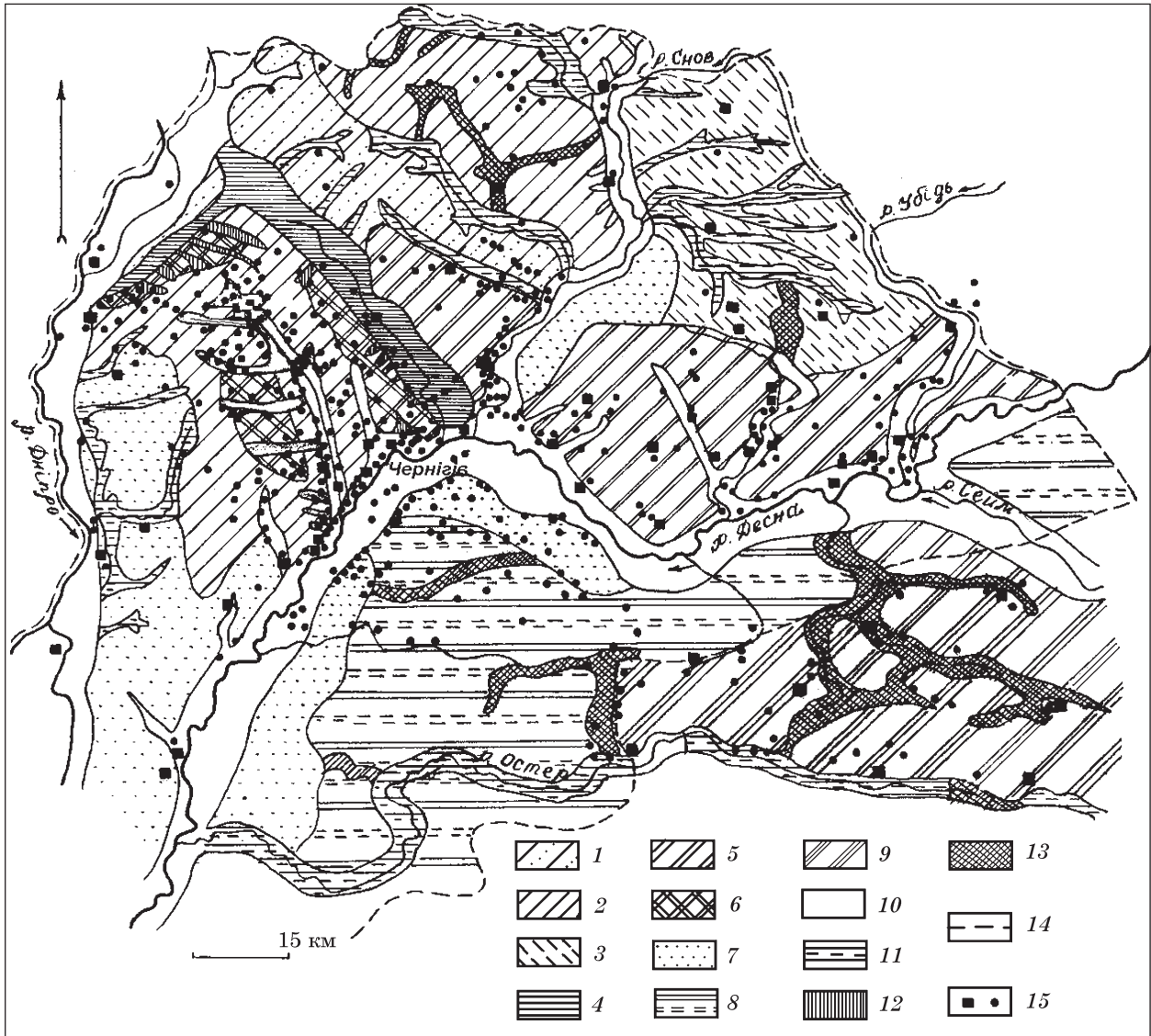

Рис. 2. Ландшафти Чернігівського Полісся (за атласом Чернігівської області — М., 1991). **Моренно-водольодовикові рівнини:** 1 — горбисто-хвилясті піскові з дерново слабо та середньопідзолистими ґрунтами під сосновими та дубово-сосновими лісами, частково розорані; 2 — хвилясті, складені супісками та опіскованими суглинками з дерново-підзолистими та сірими лісовими ґрунтами, значною мірою збезлісені; 3 — слабохвилясті піскові з дерново-підзолистими ґрунтами під сосновими та дубо-сосновими лісами, значно розорані; 4 — давня долина «Замглай» з заболоченим днищем, з торфовищами дерново-підзолистими оглеєними та черноземно-лучними ґрунтами з чоновільховими лісами. **Лесові рівнини:** 5 — слабнорозчленовані з черноземами типовими, розорані, у минулому під широколистяними лісами; 6 — сильнорозчленовані з черноземами типовими, розорані, з дубово-грабовими лісами у балках. **Давньоалювіальні рівнини:** 7 — піскові з дерново-слабопідзолистими ґрунтами під сосновими та дубово-сосновими лісами; 8 — піськово-суглинкові з дерново-підзолистими та світло-сірими лісовими ґрунтами, частково під хвойними та широколистяними лісами; 9 — лесові, пласкі, з черноземами типовими та лучно-чорноземними, ґрунтами розорані, у минулому під лучно-степовою рослинністю. **Алювіальні рівнини:** 10 — піскові та суглинкові з заплавними дерновими ґрунтами під вербами та злаково-різнотравними луками; 11 — пласкі з лучно-болотяними ґрунтами на низовинних торфовищах з чорновільховими лісами, лучно-болотяною рослинністю. **Характерні урочища:** 12 — балки складного профілю у лесовидних суглинках, сірі, заболочені, за змитими сірими лісовими ґрунтами та черноземами звичайними під дубо-бовими лісами на схилах; 13 — проходні долини з черноземно-лучними та болотяними ґрунтами під лучно-болотяною рослинністю. 14 — межі Чернігівського Полісся; 15 — городище, поселення

свідчити про пріоритетне та єдине заняття жителями селищ регіону сільським господарством. Це твердження вірне тільки частково. При більш уважному вивченні різних категорій знахідок, виявлених на поселеннях, спостерігається достатньо невелика кількість знарядь праці та споруд, які відображують різні стадії землеробського

циклу у порівнянні з іншими заняттями сільських жителів. Матеріали досліджень поселень наочно демонструють складну господарську структуру сільської економіки Поліського регіону. Поряд з традиційними заняттями сільського населення — землеробством, скотарством, бортництвом, полюванням, лісохімічними промисла-

ми, добуванням заліза, обробкою дерева та кістки, прядінням та ткацтвом тощо, на сільських поселеннях розвивалася ковальська та слюсарна справа, гончарство, ювелірне виробництво, знайдені сліди виготовлення скляних браслетів.

Ряд досліджень присвячені характеристиці матеріальної культури сільського населення Чернігівщини. В цілому, стало зрозуміло, що її рівень не поступається матеріальній культурі давньоруських міст. Різноманітні категорії речей, які до недавнього часу вважалися «міськими» знайдені масово на селищах. Це в першу чергу стосується амфорної тари (Веремейчик, Коваль 2005) та скляних браслетів (Веремейчик, Шекун 2007). Не менш цікавими для характеристики культурного шару поселень виявилися хоча і поодинокі, але різноманітні престижні речі, такі як коштовні зброя та прикраси, фрагменти столового посуду, коштовні предмети особистого благочестя та церковного ужитку тощо (Моця, Готун, Петраускас 2005; Веремейчик 2008б).

Насиченість поселень предметами з інших регіонів та країн характеризує втягування сільського населення у торговельний обмін (Коваленко 1993). Але частина речей, особливо південного походження могла бути привезена у регіон і паломниками.

Найбільш масовою категорією знахідок на давньоруських пам'ятках, є кераміка. Вона характеризує асортимент керамічної продукції, яка була в ужитку і часто дає чи не єдину інформацію про датування археологічних об'єктів та пам'яток. Сільські поселення Чернігівського Полісся не є винятком. І цей потужний інформаційний потенціал, накопичений протягом останніх 35 років досі в достатньому обсязі не оброблений і не введений до наукового обігу. Лише керамічні матеріали Автуничів та Ліскового частково репрезентовані у літературі.

Незважаючи на пильну увагу до сільських поселень Чернігівського Полісся протягом останнього часу, отриману інформацію не можна вважати вичерпною. Різні аспекти характеристики пам'яток і елементів матеріальної культури сільських поселень не знайшли відображення в узагальнюючих працях або опубліковані поєдинок.

Потребує подальшого вивчення і система заселення. З одного боку відкриття нових пам'яток збільшує джерельну базу для вивчення системи заселення, з іншого боку, попередні роботи, зроблені на картах дрібного масштабу не дають змоги прослідкувати деталі заселення, хоча вони достатньо гарно ілюструють типи ландшафтів та ґрунтів, освоєних за давньоруських часів тієї чи іншої території. (рис. 2) (Веремейчик 2008а, с. 85—88). Нині надзвичайно перспективним вважається комплексне вивчення окремих мікрорегіонів (Чернов 2008, с. 16). І в цьому відношенні на теренах Чернігівського Полісся є мікрорегіони, які характеризуються достатньо високим рівнем дослідження і відповідають всім вимогам для подібного роду робіт.

Бліфельд Д.І. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. // АП УРСР. — К., 1955. — Т. V. — С. 12—21.
Васюта О.О. Дослідження археологічного комплексу біля с. Мошонка на Чернігівщині // Чернігівські старожитності. — Чернігів, 2006. — С. 20—25.

Веремейчик Е. Поселение «Пойма» около Шестовицы близ Чернигова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. — Чернігів, 2007. — С. 366—379.

Веремейчик Е.М. Отчет об археологических разведках в Черниговском и Репкинском р-нах Черниговской обл. // НА ІА НАН України. — 1984/109.

Веремейчик Е.М. Охранные исследования поселения X—XIII вв. у с. Петруши // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 76—83.

Веремейчик Е.М. Работы Селищного отряда // АО 1985 года. — М., 1987. — С. 315—316.

Веремейчик Е.М., Казаков А.Л., Коваленко В.П. и др. Работы Чернигово-Северской экспедиции // АО 1986 года. — М., 1988. — С. 261—266.

Веремейчик Е.М., Коваль В.Ю. Византийские амфоры на сельских поселениях Черниговщины // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 47—56.

Веремейчик О., Готун І. Архітектурний вигляд давньоруського села Чернігово-Сіверської землі. — 1. Житлові будівлі // Сіверянський літопис. — 1996а. — № 5. — С. 12—22.

Веремейчик О., Готун І. Архітектурний вигляд давньоруського села Чернігово-Сіверської землі. — 2. Ремісничі і промислові, господарські і побутові будівлі // Сіверянський літопис. — 1996б. — № 6. — С. 64—75.

Веремейчик О.М. Географічне середовище і розміщення сільського населення межиріччя нижньої Десни та Дніпра у IX—XIII ст. // Україна і Росія в панорамі століть. — Чернігів, 1998. — С. 51—65.

Веремейчик О.М. Лівобережне полісся // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — Київ, 2003. — С. 26—47.

Веремейчик О.М. Охоронні розкопки поселення Шумлай біля Чернігова // АДУ 1991 року. — Луцьк, 1993. — С. 18.

Веремейчик Е.М. Сельские поселения Черниговского Полесья конца IX — первой половины XIII века // Сельская Русь в IX—XVI веках. — М.: Наука, 2008а. — С. 82—90.

Веремейчик О.М. Скарби жіночих прикрас та археологічні пам'ятки Львова та Низківки // Сумська старовина. — 2008б. — С. 26—36.

Веремейчик О.М., Готун І.А. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 82—94.

Веремейчки Е.М., Шекун А.В. Стекланные браслеты поселения Лесковое // КСИА. — 2007. — Вып. 221. — С. 204—215.

Виноградський Ю. Сосниця та її околиці. Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 147—168.

Вознесенська Г.О. Рівень розвитку ковальського виробництва // Село Київської Русі. — К., 2003. — С. 101—105.

Готун І.А. Сооружения селища Автуничы (по материалам северо-восточного участка) // Деснинские древности. — Вып. II. — Брянск, 2002. — С. 145—152.

Готун І., Шевцова Л. Автуничі — селище гончарів X—XIII століть // Українське гончарство. — 1994. — № 2. — Опішне, 1995. — С. 62—76.

- Готун І.А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничи // *Археологія*. — 1993. — № 5. — С. 77—80.
- Дело Московского археологического общества: XIV Археологический съезд в Чернигове. Переписка по организации съезда и поданию его материалов. Протоколы Предварительного комитета съезда 1905—1908 гг.* // НА ИИМК РАН. РА. — Ф.4. — № 54. — 74 л.
- Древности железного века в междуречье Десны и Днепра* // САИ. — 1962. — Вып. Д1—12. — 75 с.
- Жаров Г.В. Округа селища Автуничи в 1—2 тыс. н. э. // *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова*. — Чернігів, 1993. — С. 76—78.
- Коваленко В., Моця А. Жилища гончаров XI—XII вв. на селище Автуничи на Черниговщине // *Гістарычна — археалагічны зборнік*. — № 12. — Мінск, 1977. — С. 135—142.
- Коваленко В.П. Торгівля сільського населення Чернігово-Сіверської землі X—XIII ст. // *Археологія*. — 1993. — № 2. — С. 60—70.
- Ляпушкин И.И. Отчет о работе Днепровской Левобережной археологической экспедиции Института археологии АН СССР 1961 г. // НА ИИМК РАН. РА. — Ф. 35. — Оп. 1 — 1961. — № 21.
- Ляпушкин И.И. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947—1948 рр. // *АП УРСР*. — Т. III. — К., 1952. — С. 285—300.
- Макаров Н.А. Археологическое изучение северорусской деревни: пути, подходы, результаты // *Сельская Русь в IX—XVI веках*. — М., 2008. — С. 5—15.
- Моця О.П., Готун І.А., Петраускас А.В. Південний вектор зв'язків — один з показників неординарності селища Автуничи // *Сугдейский сборник*. — К.; Суда, 2005. — Вып. II. — С. 248—255.
- Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П. та інші. Поселення X—XIII ст. біля с. Автуничи // *Південноруське село IX—XIII ст.* — К., 1997. — С. 34—69.
- Моця О.П., Томашевський А.П. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничи // *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*. — 1997. — № 1. — С. 28—42.
- Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К.: Академперіодика, 2005. — 264 с.
- Пильник А.Г. Правобережье Поснов'я в X—XIII ст. // *Минуле Сосниць та її околиць*. — Чернігів, 1990. — С. 30—33.
- Південноруське село IX—XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури)* / Ред. Кол.: О.П. Моця, В.П. Коваленко, В.О. Петрашенко — К., 1997. — 180 с.
- Попко А.А. Археологические разведки в Черниговской области в 1947 г. // *НА ІА НАН України*. — 1947/20.
- Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни // *Середні віки на Україні*. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 129—140.
- Рыбаков Б.А. Отчет о работах Черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 г. // *НА ІА НАН України*. — 1959/206.
- Рыбаков Б.А. Отчет о работе Южно-Русской экспедиции за 1958 г. в Любече // *НА ІА НАН України*. — 1958/25.
- Самоквасов Д.Я. План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV археологического съезда // *Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV АС*. — М., 1906. — С. 1—21.
- Село Київської Русі* (за матеріалами південноруських земель). — К.: Шлях, 2003. — 232 с.
- Ситий Ю.М. Етапи заселення Чернігівського Задесення (спроба реконструкції процесу внутрішньої колонізації) // *Україна і Росія в панорамі століть*. — Чернігів, 1998. — С. 38—50.
- Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 года // *КСИА*. — 1962. — Вып. 87. — С. 6—30.
- Уварова П.С. Городища и курганы: Выборка из дел Черниговского статистического комитета общества Нестора-легописца и архива гр. П.С. Уваровой // *Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV АС*. — М., 1906. — С. 73—93.
- Чернов С.З. Микрорегиональные исследования сельской Руси XIII—XVI веков как форма сопряжения изучения археологических и письменных источников: возможности, проблемы, перспективы // *Сельская Русь в IX—XVI веках*. — М., 2008. — С. 16—28.
- Шевцова Л.В. Керамічний комплекс Автуницького поселення // *Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі*. — Чернігів, 1992. — С. 15—18.
- Шекун А.В. Исследования на Черниговщине // *АО 1983 года*. — М., 1985. — С. 374—375.
- Шекун А.В. Памятники Сосницкого ополья IX—XIII вв. // *Минуле Сосниць та її околиць*. — Чернігів, 1990. — С. 22—29.
- Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовой Десны и Днепра // *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* — К., 1988. — С. 93—110.
- Шекун О. Садиба кінця XII — першої половини XIII ст. (за матеріалами розкопок поселення Рів-2 біля с. Шестовиця) // *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX—XI ст.* — Чернігів, 2006. — С. 211—217.
- Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів: Деснянська правда, 1999. — 184 с.
- Шекун О.В., Сита Л.Ф. Пам'ятки IX—XII ст. в околицях с. Старий Білоус поблизу Чернігова // *Старожитності Південної Русі*. — Чернігів, 1993. — С. 40—49.

Е. М. Веремейчик

РЕЗУЛЬТАТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ ЧЕРНИГОВСКОГО ПОЛЕСЬЯ

В статье рассмотрены основные результаты и перспективы археологических исследований сельских поселений X—XIII вв. Черниговского Полесья. Освещен мощный источниковедческий потенциал сельских поселений, накопленный в процессе археологических исследований на протяжении XX — в начале XXI вв.

О. М. Веремейчук

RESULTS AND OUTLOOKS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES ON RURAL SETTLEMENTS IN CHERNIGIV MARSHY WOODLANDS

The paper offers main results and outlooks of archaeological investigations on rural settlements of 10th—13th cent. in Chernigiv marshy woodlands. Author is also represents a powerful data sources (artifacts), excavating on rural settlements during the period from 20th to 21st centuries.